

KOSÁRY DOMOKOS: MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Bp. 1980. Akadémiai K. 758 1.

Kosáry Domokos XVIII. századi magyar művelődéstörténetét már csak a vállalkozás lenyűgöző terjedelme és a belőle kibontakozó tudományos teljesítmény nagysága, úttörő jellege, valamint a koncepció kifejtésének eleganciája és szuggesztivitása miatt is a legnagyobb figyelemmel lehet és kell is mérlegelni; kétségtelenül elvárja azonban az alapos elemzést maga a szerző is, aki nem „szokványosan” rendezte el a kor óriási anyagát, s könyvét „tulajdonképpeni témájának feldolgozásán túl” olyan „módszertani kísérletnek” tekinti, „amely a jelenségek belső összefüggésének lehetőleg megfelel, és amelynek főbb elvi tanulságai esetleg máshol, más időszakban is felhasználhatók”. Gondosságra és körültekintő megfontoltságra int az a további körülmény is, hogy mióta a kötet megjelent, a benne érintett tudományok kutatói között a szakmai disputák egyik visszatérő tárgyává lett, a különböző nézetek kiegyenlítődése még várat magára, s e viták egyes elemei a szélesebb olvasóközönség körébe is eljutottak.

Irodalomtörténész irodalomtörténeti folyóiratban természetesen nem foglalhat állást kompetenciáját messze meghaladó kérdésekben, pl. a képzőművészetet vagy a zenét illetően: érdeklődéssel várja azonban azoknak állásfoglalását, akik hasonlóképpen művészettel foglalkoznak, s akikkel közös nézőpontjai lehetnek; nem lehet illetékes a tudománytörténetben sem, hacsak azon a joron és fokon nem, hogy a legutóbbi magyar irodalomtörténeti szintézisben az irodalomtörténetírás történetén kívül lapok szólnak egyes szaktudományok történetéről, s közismert például, hogy a felvilágosodás egyik tipikus műfaját, a tankölteményt, melyről végül is véleményt kell mondania, régen elég magas szakmai színvonalon írták. Nehéz lenne továbbá megfelelő sokoldalúsággal hozzászólni egyes fogalmakhoz, többek között a már Szekfűnél előforduló rendi nacionalizmushoz, valamint a felvilágosult rendi-

séghez és az újonnan alkotott magyar jozefinisták fogalmához: – a szerző páratlan anyagismeretét csodálva s néhol irigyelve is – az ilyen esetekben tanácsosabbnak látszik néhány irodalomtörténeti reflexión és az anyagcsoportok bizonyos érintkezéseinek művelődéstörténetbe vágó megfigyelésén nem nagyon merészkedni túl. Amit irodalomtörténész más tudománysszakok és saját szakmájának közös érdekében mégis megtehet, annak filológiai tisztázása, hogy mi Kosáry Domokos impozáns könyvének magából a műből kielemezhető története, hol a helye a magyar historiográfiában, s mi benne az, ami ezek után a szerző egyéni vonásának tekinthető: talán ez lesz a leghelyesebb és leghasznosabb módszer a monográfia megértéséhez, valamint az eredmények és az esetleges hiányosságok higgadt számbavételéhez.

Az újabb magyar művelődéstörténeti törekvések a ma-már olykor sablonszerűen elfélt 50-es évekre nyúlnak vissza, ebben az időszakban is Mátrai László munkásságára: egyrészt saját tanulmányaira, másrészt az Akadémia keretében kifejtett szervező tevékenységére, egyebek között az általa oly hathatósan és eredményesen támogatott tudománytörténeti kutatásokra. Mindkettőnek együttes eredményei játszottak szerepet abban, hogy Kosáry Domokos az ő nevét mindig a legnagyobb elismeréssel említi és kiaknáz gondolataiból minden itt hasznosítható részletet: bőven talál, mit fordítson hasznára.

A XVIII. századi művelődéstörténet megírásának terve egyidős a tizkötetes Magyarország történetével kapcsolatban megindult történészvitákkal, sőt éppen a „tizkötetes” volt az, amiből voltaképpen e művelődéstörténet önállósult, és koncepcióját is a legmesszemenőbben befolyásolta. E monumentális vállalkozás gazdaságtörténeti fejezeteinek szerzői ragaszkodtak ahhoz, hogy az „anyagi kultúra” hozzájuk kerüljön, a társadalomtörténetieké pedig ahhoz,

hogyan az „életforma” legyen náluk: így alakult ki az az adott helyzetben feltehetően mindenkit kielégítő megoldás, hogy a művelődéstörténetbe „a felépítmény ideológiai spektruma” kerüljön. Folytak ugyan viták a művelődéstörténet mibenlétéről, de úgy látszik, végső soron a kompromisszum győzött. Nem helytelenül, de nem is feltétlenül azt a végső konklúziót sugallva, hogy művelődéstörténet itt, most, sőt mindenütt csak az lehet, és semmi más el sem képzelhető, mint ami Kosáry Domokos könyvében feldolgozva található.

A genesis eme szakmai összefüggései magyarázhatják, miért kellett Kosáry Domokosnak olyan korszakhatárokat vállalnia, amikkel kijelentéseinek tanúsága szerint vagy a legkevésbé sem ért egyet, vagy, más esetben, nehezen tud védeni vagy megtartani sem képes. – A nem vállalt, de a történetírásban régóta hagyományos korszakhatár 1711. „Mi azonban – e hagyománytól eltérően – a XVII. század végén látjuk a késő feudalizmuson belül a fontosabb szakaszhatárt”, írja Kosáry, s csakugyan: ekkor szorították vissza a törököket, indult meg a berendezkedés, a Rákóczi-szabadságharc pedig az újabb kutatások szerint „lényeges kérdésekben, alapvetően” különbözik a korábbi Habsburg-ellenes küzdelmektől. (Az irodalomtörténeti szintézis 1690-nel nyit új szakaszt a barokk irodalom történetében.) – Nehezen védhető az 1765-ös évszám. Ezúttal az 1764–65-i országgyűlés és tanulságai: a felvilágosult abszolútizmus és „a még minden felvilágosodástól távol” álló rendiség első össze- csapása váltak korszakképző jelentőségűekké. A hagyományos irodalomtörténeti korszakhatár azonban 1772; a hét évnyi eltérés legfontosabb indokai a következők: 1765 azonos azzal az esztendővel, amikor Bessenyei Bécsbe ment, vagyis a két tudományok periodizációja közötti különbség ezek szerint nem lényeges, áthidalható, – így felfogva valóban az; a diéta eseményein kívül mellette szól még, hogy ugyanakkor lett II. József társuralkodó, s nagyjából ettől az időszaktól (természetesen nem évszámtól) kezdve alakul ki „a felvilágosult abszolútizmus első hazai garnitúrája a kormányzaton belül”. – Ugyancsak irodalomtörténetekkel szemben kell tartani végül az 1790-es évet, mert nálunk 1795, vagyis a jakobinus mozgalom bukása a határ. Nos, Kosáry Domokos szerint is eddig tart a felvilágosodás „valódi felútása”, s voltaképpen önmagával szemben kell védenie 1790-et, mint azt a határpontot, „mely történeti fejlődésünk egész spekt-

rumára” alkalmazható, de amely a fentiek értelmében mégiscsak fenntartásokkal kezelendő.

Az alapkérdés azonban nem is az öt vagy hét évnyi különbség, hanem az a sokkal fontosabb probléma, hogy a változatlanul „nagy eseményekre” figyelő, s úgy látszik, ma is jobbra annalitikus határokkal dolgozó történészek (és nem történettudomány) által kialakított keretek között, még megalkuvások árán is, megírható-e kultúr- történelmi szintézis. 1765-öt ugyanis voltaképpen nem 1772-vel vagy nem csak ezzel szemben kell védeni, hanem a korábbi egyetemi tankönyv 1754-ével, és ezenkívül az új irodalomtörténeti szintézis 1740 tájára tett alkorszak-határával szemben, 1790-et pedig nemcsak 1795-tel, mint a felvilágosodás egyik döntő állomásának ellenében, mely után, mint maga Kosáry is mondja, „a magyar felvilágosodás bizonyos vonalai ... több- kevesebb torzulással is bizonyos mértékig tovább hatottak”, hanem azzal a felfogással szemben is, hogy eme „bizonyos vonalak” 1820–30 tájáig követhetők tovább.

1754-gyel Kosáry Domokos behatóan foglalkozik. A lényeg Magyarország gyarmati helyzete körül forog, de most tekintsük a vitát a történészek belügyének. Már egyáltalán nem az, hogy a könyvből kivehető tényleges gyakorlat ellentmond mind az 1765-ös, mint az 1790-es korszakhatárnak. Hogy csak a magunk szakterületén maradjunk, Kosáry Domokos átveszi az irodalomtörténeti szintézis rokkoló-koncepcióját, amely szerint a XVIII. század második fele az 1740-es évektől indul; a nemesség és az anyanyelv különleges kapcsolatainak létrejöttét a szerző ugyan- csak a XVIII. század közepére teszi (59), sőt egy helyen éppen az 1740-es évektől számítja (68); elismeri, hogy 1740 tájától „új tartalmi és szemléleti igények, világibb érdeklődés” (106) mutatkozik, s a jezsuitáknak hasonlóképpen „új igényeket” kellett kielégíteni (107); továbbá: a piaristák „a század közepe után ... kezdtek” valami újabbat képviselni (108), Christian Wolff hatása „az 1740-es évektől jelentkezett” a marosvásárhelyi kollégium oktatásában (124), a jezsuiták fizikájában „az 1740-es évek elején kezdett ... újabb szakasz” kibontakozni (177), s különösebb nehézség nélkül lehet folytatni e sort, amelynek minden tagja tényekkel erősíti, hogy 1740 tája igenis használható, sőt ténylegesen alkalmazott korszakhatár az egyébként másként periodizált kötetben.

Ami végül 1790-et illeti, úgy látszik, jelentősen megkönnyítette volna Kosáry Domokos

dolgot, ha 1795-tel zárja a XVIII. század általa tárgyalt szakaszát: nem kellett volna elvágnia a nyelvújítást, melynek minden számottevő képviselője 1790 után is folytatta pályáját, a filozófiában valóban beszélhetett volna Kant legelső magyarországi követőiről, nagyobb anyagon veheti szemügyre az antiklerikalizmust, közelebről vizsgálhatja a neohumanizmust, bővebben tárgyalhatja Tessedik Sámuel tevékenységét, nem kell kettémetszenie a Batsányi szerkesztette Magyar Museumot, a legjelentősebb gazdasági munkák nem esnének „időszakunk határa után” (601), nem záródnék ki a feltétlenül 1790-hez kapcsolandó Kármán József (684), s nem kellene végül az Utószóban arról beszélni, hogy „azok a haladó törekvések, amelyek időszakunk végén megjelentek és 1790 politikai mozgalmával fejlődtek tovább”, végül 1792–95 között maradtak alul, s hangsúlyozni ugyanott azt is, hogy az 1795 előtti és utáni felvilágosodás között bizony nagy ugyan a különbség (713) – de, tehetjük hozzá, mégiscsak felvilágosodás mind a kettő. Ilyenformán tulajdonképpen talán félreértésen alapuló, de semmiképpen nem teoretikus vita folyik az irodalomtörténeti szintézis III. kötetével és felesleges elmagyarázni a kollégáknak, „hogy a periodizáció mindig csak általános történeti, illetve itt, közelebről művelődéstörténeti szakaszok szerint történhetik és nem pusztán stílustörténeti szempontok szerint”. (651)

Kosáry Domokos tehát – jórészt kényszerűségből – politikátörténetből vett évszámok szerint periodizál; nem biztos azonban, és eme első kísérlet alapján határozottan talán el sem dönthető, hogy a történetírás korszakait évszám szerint lehet-e azonosoknak venni a művelődéstörténeti korszakokkal. Az irodalomtörténetben inkább stílustörténeti szempontok szerint periodizálunk, de persze nem tévesztettük és nem is tévesztjük szem elől, hogy e korszakoknak messzemenően meg kell felelniök a gazdasági és társadalmi alapok változásának, s ez nem is lehet másképpen, mert mindenki előtt világos, hogy az uralkodó stílusjegyek és konvenciók, a műfajok és a normák létre sem jöhetnek, de nem is változhatnak a korviszonyok átalakulása nélkül. A későbbi művelődéstörténeti munka során tisztázandó kérdés tehát abban áll, hogy művelődéstörténeti korszakokat lehet-e a politikátörténet szakaszaival általában vagy akár esetenként is azonosítani, s nem helyesebb-e az irodalom (és művészet) periódushatárai felé közelebbi azokat – tekintetbe véve azonban, hogy a

művelődéstörténetet sem egyikkel, sem másikkal nem lehet azonosnak venni.

A félreértések elkerülésére látom szükségesnek külön kiemelni, ami valószínűleg amúgy is nyilvánvaló az eddig elmondottakból: a korszakolás kérdéseinek futólagos áttekintése semmiképpen nem Kosáry Domokos teljesítményének kritikája, hanem sokkal inkább néhol kissé belső ellentmondások gyanúját keltő álláspontjának magyarázata irodalomtörténészek számára: a szerző jobbára maga sem tud egyetérteni a készen kapott periódushatárokkal, s az adottakat kényszerűségből vállalva igyekszik a legjobbat kihozni az anyagból. Kosáryval együtt vallani lehet különben, hogy az a kulturális tömb, amit könnyebbég kedvéért XVIII. századnak nevezünk, valahol 1690 táján, évszámhoz kötötten talán 1686-tal kezdődik; ha abban is egyetérthetünk vele, hogy a magyar felvilágosodás programjának elemei 1795 után, megváltozott körülmények között is tovább éltek valamiképpen, valóban felvethető, nem lehetne-e e nagy korszakot valahol az 1820-as évekkel, például 1825-tel, legkésőbb 1830-cal lezárni.

Mint hogy pedig a Kosáry Domokos monográfiájában tárgyalt művelődéstörténeti anyag ilyenképpen 1711–1790 közé korlátozódott és a „felépítmény ideológiai spektrumával” lett azonos, a könyv részletesen kidolgozandó tematikája nem lehetett más, mint ami a szerző *Bevezetés a magyar történelem forrásai és irodalmába* című, 1954-ben megjelent kitűnő bibliográfiája II. kötetének művelődéstörténeti fejezeteiben található. Ha ebben az akkori egyetemi tankönyvnek megfelelően más is a tagolás (1711–1754, 1754–1780, 1780–1790), az itteni „Vallás, szellemi élet”, illetve „Vallás, szellemi élet” és külön „Szépirodalom” részek az új kívánalomnak megfelelően részletezve, de lényegében változatlan sorrendben kerülhettek át a művelődéstörténetbe. A Bevezetés azonban anyaggyűjtemény is: a kutatás eredményeinek kritikai észrevételekkel és értékelő megjegyzésekkel kísért, az előszó dátuma szerint 1954 februárjában lezárt summázata, melyhez képest – a szerző szempontjából – természetesen minden „újabb”, ami az említett dátum után jelent meg (95, 115 stb.), még 1954-ben (214) kiadott publikáció is, és az a „régebbi” irodalom, ami már benne van a Bevezetésben (359). Megvan persze eme „újabbnak” a felső határa: minthogy könyvét 1970–74-ben fogalmazta a szerző, s előszavát 1976. március 1-vel keletkezte, 1975-ben napvilágot látott kiadvány talán egy tucatnyi

esetben kerül szóba benne, az is főként a kötet második felében.

Egyéb források és hatások között talán a magyar irodalomtörténeti szintézis II. és III. kötetét érdemes még ezen a helyen szóba hozni. A szándékosan és megindokoltan lerövidített jegyzetanyagban Kosáry Domokos nem túl gyakran idézi. A II. kötetről az az általános véleménye, hogy „némileg széteső” szerkezetű, a III. kötet egy részletéről vallott felfogásáról fentebb már futólag elhangzott valami. Sok lábjegyzet kényszerű elhagyása miatt azonban nem lehet világos minden olvasónak az irodalomtörténeti kézikönyv tényleges hatása, s talán nem felesleges néhány szóval kitérni rá, mert a rokokó-konceptió, a latens meglevő 1740-es korszakhatár már említett elfogadása mellett is számos, nem lényegtelen gondolat és részlet került át belőle a művelődéstörténetbe. Ide kell számítani először is a művelődési „szinteket”, amelyek mindkét munka szerkezetében igen fontosak. Az 1964-ben megjelent irodalomtörténet I. és II. kötete először tagolja a fejlődés nagy korszakait és az alkorszakokat következetesen és az irodalmi műveltség szétterjedésének megfelelő fokozatossággal „rétegekre”: számuk a barokkban, „a rendiség felvirágzásának következtében” már négyre emelkedik. Az irodalomtörténet eme „rétegei” persze nem egészen azonosak Kosáry Domokos „szintjeivel”, de nem is idegenek tőlük; legfeljebb az tűnik fel, hogy a polgári tendenciákat felmutató réteg tárgyalása külön szintként elmaradt, s mint később még szó lesz róla, ez nem is jár minden következmény nélkül. Az irodalomtörténeti szintézisből származtatható továbbá a Kosárynál széltében használt késő barokk fogalom, de végső soron főként ugyaninnen a barokk is. Azt, ami hasonlóképpen innen került ki, s terjedelmileg lapoktól, egyes gyakran briliánsan továbbfejlesztett megfigyeléseken át egyes jelzőkig terjed, felesleges lenne szakmabelieknek részletezni, akik Faludi találó jellemzésében (194–195) éppúgy rátalálhatnak, mint az irodalomtörténetírás történetének vázlatában vagy akár a regény korai történetének ismertetésében. Ez nem is lehet másként, mert a XVIII. századi művelődéstörténet historikus szerzője nem képezhetette át magát irodalmárrá, s művének eredetiségét, gondolati gazdagságát különben sem ilyesfélékben keresi senki.

Ami végül a kitűnő történész egyéni jellemvonásaként emelhető ki, az mindenekelőtt a rendszerezőképesség, a logikai erő és az ebből szár-

mazó következetesség, amellyel alapgondolatát kiépíteni és minden részletében megvalósítani tudja. Kosáry Domokos éles kritikusnak mutatkozik mindazon felfogásokkal szemben, amelyek az övével nem egyeznek, és sok szerzővel szemben is, aki az ő szempontjából vitatható véleményt képvisel. A vitázó kedv érthető is, mert Kosáry Domokos eredeti, másoktól eddig nem képviselt véleménnyel és olyan területen lépett fel, amit a szó szoros értelmében és a maga teljességében soha nem műveltek, s aminek az egyes tudományok eredményeiből összegyűlt anyagát nem nagyon egyeztetették: van tehát kikkel és miről vitakoznia. Lábjegyzeteiből nevek szerint lehetne gyűjteni e bíráló megjegyzéseket; főszövegében legfeltűnőbb az irodalomtörténészekkel újra elkezdett Kazinczy-vita egy hosszú kitérésben (651–655): olyan lapok azonban ezek, amelyek minden különösebb nehézség nélkül elhagyhatók lettek volna, hiszen Kazinczy 1790, főként pedig szabadulása utáni korszaka nem tartozik annak a XVIII. századnak művelődéséhez, amit Kosáry Domokos feldolgozni kívánt. (A továbbiakban ezért nem is térünk ki rá, mert e nézetekkel kapcsolatban cikkek jelentek meg, s a recenzió szűk keretében e részletről sok újabbat nem lehetne mondani.)

A kisebb-nagyobb (az irodalomtörténészekkel nyilván még tovább folytatódó) viták azonban nemcsak jelei a minden részletében megtervezett és gondosan kivitelezett történetfelfogásnak, amit a szerző egyéb műveit ismerve egy impozáns magyar történeti koncepció részletének tekinthetünk, hanem alkalmas arra is, hogy Kosáry Domokos eme koncepcióját az újabb magyar historiográfia történetében elhelyezzük.

Az 1945 előtti történetírás a szerzőnél általában a „korábbi” jelzővel intéződik el, neves képviselői – a nagyon szigorúan elítélt Toldy Ferenc-től (29) kezdve Szekfű Gyuláig – bírálatot kapnak. Szekfű azért, mert sokban azonosul a XVIII. századi „rendiséggel és egykori vezetőivel”, főként pedig azért, mert „a felvilágosodás ellen foglalt állást” (36); II. József nyelvi rendeltéről vallott véleménye azonban elfogadásra talál (433–434), s végül is „régí történetírásunk realisabb képviselői” közé számít (77).

A historiográfia újabb nagy korszaka természetesen 1945-tel kezdődik és két szakaszra oszlik: az 1950-es évekre és az utóbbi 15–20 esztendőre. Az előbbinek egyik nagy hibája Kosáry szerint abban áll, hogy sommás megállapításai „könnyen elősegítették a régi nacionalista szólamok feléledését” (32); az utóbbi

nyilván az 1960-as évek nagy történeiszvitáival vette kezdetét, s talán nem tévedés azt állítani, hogy Kosáry Domokos könyve, melynek körvonalai nagyjából az 1960-as évek vége felé kezdtek kialakulni, éppen ezeknek egyik folyománya; ugyanerre az időszakra esik a magyar összehasonlító kutatások megindulása: mindezeknek nyoma van a kötetben. Az utóbbinak hatása az európai „fennsík”, vagyis Európa leg-haladottabb területeinek, valamint a hozzá csatlakozó „lefelé ereszkedő perifériák”, a történeti Európa határainak keletre tolódása rajzában s a XVIII. századi Magyarországnak e keretek közötti elhelyezésében jelentkezik. A 60-as években folyó történeiszviták egyik sajátos lecsapódásának és az 50-es évekbeli történeiszzemlélet egyes hibái kritikájának fogható fel végül a könyv szem-betűnő nemesellenes tendenciája, valamint a „nép” történeti fogalmának kezelési módja.

Az előbbi jelének látszik a barokk iránti tartózkodó magatartás: időszakát – nyilván a refeudalizáció miatt – a szerző mind általában, mind Kelet-Európában és Magyarországon „a kevésbé vonzó, ritkábban napfényes, kedvezőtlen művészeti korszakok egyikének” (40) tartja; még kevésbé találja szimpatikusnak a késő barokkot, ami nem más, mint annak Kelet-Közép-Európa gazdasági és társadalmi viszonyai között megnyúlt továbbélése, noha már mutatkoznak benne erők, melyek bomlásáról tanúskodnak és új korszakot készítenek elő. Kosáry Domokos emiatt nem habozik átvenni a korai felvilágosodás fogalmát (263): azt, amivel például stílus tekintetében Bél Mátyás (még erősen barokk hatást keltő) klassziczizálását, a protestáns egyházi irodalomban a pietizmust jelölik az irodalomtörténeiszek, s e korai felvilágosodás filozófusa természetesen Christian Wolff.

A „kevesbé vonzó” barokról alkotott véleménynel szorosan függ össze a nemesség iránti ellenszenv, már akár ez indokolja az előbbit, akár az okozza e másodikat. E következetesen képviselt nézetnek megvannak a jó, gyakran örvendetes oldalai, de előfordulnak olyan megnyilvánulásai is, amik a művelődés egészébe állítva nem látszanak minden tekintetben tarthatóaknak és indokoltaknak. Maga a nemesség mint a késő feudális vezetők rétege iránti, teljesen megokolt érdeklődés mindenekelőtt a már említett és részben új terminológiában fejeződik ki, mely találóan fejezheti ki a nemesség egyes rétegeinek, nagyobb csoportjainak bizonyos aktuális problémákkal szembeni tipikus reakcióját, állásfoglalását, mindegyikben túl sok

azonban a politikai töltés ahhoz, hogy egyedül irodalomtörténeisz dönthessen az általános használhatóság kérdésében, s legfeljebb az kerülhet itt és kerül is még szóba, ami a fogalmak alkalmazása során a nyelvet és az irodalmat érinti. Inkább közel áll e folyóirat tárgyköréhez a fogalmi apparátus alárendeltebb régióiból a „késő-barokk népiesség”, amelynek egyes elemei még Szekefüre és munkatársaira mennek vissza, későbbi, gyökeres átértelmezését „népies barokk” név alatt az irodalomtörténeti szintézisbe kapta. Ugyancsak itt térhetünk rá a művelődési szintek már említett kérdésére, melyeket Kosáry oly világosan fejt ki könyvének bevezető fejezetében, de amelyek mégsem épülnek be a szerkezetbe az irodalomtörténetéhez hasonlítható következetességgel.

Az irodalomtörténetet felvesz ugyanis a barokkban egy polgári jellegű réteget: először a puritanusokat Apáczaival és Tótfalusiival, azután a pietistákat Bél Mátyással az élen, végül pedig az egyházi értelmiség elvilágiasodásának jegyében Faludit és tudománnyal foglalkozó kortársait. Érintik a Kosáry Domokosnál bevezetett szintek az irodalomtörténeiszeket azért is, mert a néprajzosokkal, művészettörténeiszekkel és zene-tudósokkal együtt némi dorgálásban részesülnek, amiért a „történelem totalitásának” megragadása érdekében nem kutatják a tisztán nemesi, a még nemesi és a népi (azaz paraszti) határait. Ez utóbbi azonos ugyanis Kosárynál a harmadik szinttel, melyeket a XVIII. századi szövegeket sokat olvasó szerző a régi filantropisták vagy a harmadik világ modern segítőinek szemüvegén át nézve, távolról sem idealizál, s hevesen szembe-száll a szépítő, patriarchális szemlélettel: „A romlatlan, szép idill, a népi öserő a természettel harmóniában, a késő feudális világ virányain, a mesék világába tartozik.” (602.)

Kezdjük eme összefüggő kérdések tárgyalását az utolsónál, a legkönnyebbnél, s haladjunk fokozatosan az elsőrangúbbak felé. – Ami a harmadik szinttel kapcsolatban tett kritikát általában illeti, az elmondottakban sok igazság van, s talán éppen e XVIII. századi művelődéstörténeti monográfia megírása kellett bizonyos hiányok felfedezéséhez és szóvá tételéhez; kevésbé érinti azonban az irodalomtörténeiszeket, mert a bírált szintézis I. kötetének előszavában világos állásfoglalás olvasható: a szóbeliség eredményei a XVI. században felszívódtak az irodalomba, s utána „a szóbeli költészet már nem az irodalmi fejlődés szerves része, . . . a folklór anyagának tárgyalása mellőzhető – tekintetbe véve persze az irodalom

és a folklór később is gyakori termékeny kölcsönhatását". Ilyen megfontolásból – és az előre jelzett kölcsönhatás jegyében – tér vissza a népköltészet az irodalomtörténet III. kötetében, de 1790 előtt persze még nem túl terjedelmesen, mert akkoriban (a felső rétegekben) éppen csak feltámadt a folklór iránti érdeklődés –, mint Kosáry Domokos is megjegyzi, eléggé tisztázatlan teoretikus alapelvekkel.

Más a helyzet a nép gazdálkodásának, viseletének és szokásainak leírásával. Bél Mátyás Notitiájától kezdve K. G. Windisch folyóirataig elég sok anyag található e témáról, beleértve a tájnyelv, a viselet és a jövedelmi források ismertetését, néhol szót ejtve arról is, ami régen volt és amit a megyék eltiltottak (több-kevesebb sikerrel), vagy egyszerűen kimentek a divatból, csak össze kell szedni egyszer az anyagot. Meg kell jegyezni azonban, hogy ezek az adatok – valamint az említett forrásokban a városi polgárok régi és egykori életére vonatkozó megjegyzések be sem kerülhettek volna Kosáry Domokos művelődéstörténetébe, mert az „anyagi kultúra” és az egyes osztályok életformájának adatai nem tartozhatnak ide. Azt a tényt azonban a népköltési felhívásokon kívül is lehetett volna és kell is majd mérlegelni, hogy a parasztság, a polgárság és a nemesség szokásai már érdekelték a kortársakat, minthogy eme érdeklődés megnyilatkozásai már az ideológiai spektrum részei. Ha még nem látszik elegendőnek az anyag, hát hadd említsem meg, hogy van: 1738-ban megjelent az első cigány szójegyzék (Vekerdi József megállapítása szerint az első magyar–cigány nyelvemlék), az Anzeigenben könyvnyi hosszúságú cikksorozat ugyancsak a cigányokról, ugyanott egy másik a magyarországi nyelvekről, és ebben a korban kezdődött el tudományos alapon a hazai német nyelvjárás-kutatás. Kár, hogy ezekkel az adatokkal együtt légiónyi más tény sem került még bele a közösen forgó tudományos szakirodalomba, Kosáry Domokos bámulatos tájékozottságát látva és ismerve legalább 1975-ig nem. A hiány pótlására két megoldás adódott: vagy a kutatás, ami nagyon nehéz, mert a XVIII. század feltáratlan területein bajosan dönthető el, hol és mi található, vagy a hiányok megállapítása és szemrehányás a kutatásnak.

Általános a kutatásban, hogy még az eddig felszínre került anyag felhasználása is jobbára a paraszti idill tárgyalásának jegyében történt. Szekfü az akkor virulens nemzeti kérdés előzményeinek vehető adatként idézte Bél Mátyástól, hogy a magyar paraszt gyermektelen, a szlovák

viszont nem az; másutt a parasztság életkörülményeinek nyomorúságos voltára emeltek ki adatokat, de azt még sehol senki sem, hogy a polihisztor a pohárköszöntőt mondó magyar „menyes-pásztor” dikcióját nem győzte csodálni (Notitia I. 50). Ha pedig az anyagi kultúra és az életforma leírása elvszerűen záródik is ki a művelődéstörténetből, mindenképpen idetartoznék a parasztról alkotott vélemény változása. Itt is az újabb kutatás, nem a következtetés vagy a mai hézagos ismeretekre alapított ítélet hoz majd új, megbízható eredményeket. Azt mindenesetre észlelni lehet, hogy a paraszti iránti érdeklődés már a XVIII. század első felében ébredett, s a gondolkodás eme körének ugyancsak története, fejlődése van. Lynczei János plébános, az Iter oeconomicum szerzője (1707, 1713) azt találta leírni egy helyen, hogy a paraszt „pecus”, s hogy félreértés ne legyen, a szó németjét is mellé írta (Vieh); ehhez képest a patriarchális parasztszemlélet óriási változás jele, s ahogyan ez (feltehetőleg) lassan mehetett végbe, ugyanúgy idő kellett a hangadó réteg közzelfogásának még további módosulásához.

Ugyancsak ide tartozik a nemesség önszemléletének alakulása. Bethlen Miklós szerint a fiatalember vadszamárként került ki az iskolából, Apor Péter a régi szokásokat dicsőítette. Ugyanakkor Kosáry Domokos könyvében igen találó, úttörő jelentőségű megfigyeléseket találunk az iskola civilizáló, sőt domesztikáló hatásáról, de mikor a *Metamorphosis Transylvaniae* írója „a régi, egyszerű, pénzzel sem élő erdélyi nemesi életet dicsérte” (189), értékes adatokat őrzött meg osztályának XVII. század végi szokásaiból. Bél Mátyás is nagyra tartotta ezeket: Nógrád megye leírásában hosszú paragrafust szentel a régi típusú temetés leírásának. A szemtanú hitelességével tehetette, mert gyermekkorában látott ilyet, és tudta, milyen volt Ráday Pál halotti tora. A barokkos reprezentáció mellett azonban a nemesek tanultak is, és a fiatalabb nemzedék idomult az új szokásokhoz: Apor éppúgy tudta ezt, mint Bél Mátyás vagy a jezsuita nevelők. Az a benyomás támadhat ezek után a fentiekből, hogy a nemesi önszemléletben is nagy változás ment végbe a század során: az, amit az irodalomtörténet a rokokó korszak beköszöntésével mutatott be, s amit, mint említettem, Kosáry Domokos is elfogad. – Kár, hogy e tudatváltozásoknak adatai sem nemesi, sem paraszti vonatkozásban nincsenek kellőképpen összegyűjtve s csak hiányként kerülhettek a művelődéstörténet mai koncepciójának keretébe.

Nehezebb, de a most elmondottakat tovább folytatva mégiscsak megközelíthető kérdés a szinteké, illetve az irodalomtörténet rétegeié. Még inkább vizsgálható, ha azt az ugyancsak elmondott körülményt tekintetbe vesszük, hogy a Kosáry Domokos könyvéből hiányzó, de az irodalomtörténeti szintézisbe felvett, s ebben éppen harmadik réteggént (de még nem rendként) beépített szint a polgári törekvéseket hordozó egyházi (papi és tanári) vagy egyházon kívüli értelmiségé (orvos, kormánytisztviselő). A nemes a XVIII. század elején jó, ha versírással foglalkozott, komolyan vehető szaktudománnyal ekkortájt jóformán soha: amikor tehát a tudományokról szóló szép fejezeteket olvassuk, nem felesleges felidézni, hogy a bennük tárgyalt művek hosszú sorát nem nemesi származású emberek írták, akik, mint kitűnik, végső soron igen jól megállták helyüket a pályán.

Bajaikat, nehézségeiket jól ismerjük; nem lehet azonban állítani (Kosáry sem teszi), hogy kivétel nélkül a nemesi világnézet és mentalitás kurta járszalagján haladtak, sőt éppen ők nevelték különböző szinteken álló olvasóközönséggé a fogékonnyá vált nemességet. Azt sem lehet egyértelműen állítani továbbá, hogy „a késő feudalizmus korában a tollforgatóknak lenézett, alárendelt társadalmi pozíciója volt”: inkább azt lehet mondani, hogy Magyarországon a XVIII. század folyamán pusztán tudományból vagy szépirodalomból nem tudott megélni az értelmiségi, ha nem állt mögötte valami hivatal, szervezet vagy alkalmi mecénás, aki legalább a nyomtatási költségeket fedezte. Hogy az író a tollából élhessen meg, 40–50 év történeti fejlődését kellett kivárnia. (Tudományból – állás nélkül – ma sem lehet „megélni”.) Adatok bizonyítják, hogy még kényesnek tartott kérdéshez, a rendi történeti tudathoz is hozzá mertek nyúlni. A Kosáry Domokos könyvében kellőképpen méltatott Huszti András például az 1730-ban, eredetileg latinul írott Ó és új Dáciájában felsorolta finnugor rokonainkat, és a jezsuita Sajnovics János Demonstrációját Faludiék Nagyszombatban sietve újranyomták.

Nemesség és literatúra, haladás és teljes haladásellenesség, gondolom, az akkor adott történeti helyzetben is meglehetősen sok áttételen át, bonyolult viszonyban álltak egymással. Éppen e bonyolultságot lehetett volna az így is meglevő, de talán jobban kiemelendő vonásokkal olyképpen éreztetni, hogy eme értelmiség jelesebb terveivel és termékeivel együtt félre- vagy külföldre húzódtatott ugyan, de aki itthon maradt,

messze átnyúlt nemcsak a magyar nemességnek, hanem a bécsi kormánynak is a feje fölött. Az önálló kezdeményezések kategóriájába tartozik a hagyományos és mindig alkalmi pestis-kiadványokat nyomon követő s a Kosárytól is melegen méltatott orvosi népfelvilágosító irodalom megjelenése, amit megyei és városi doktorok írtak – nyilván nem alkalmazóiknak tudta és hozzájárulása nélkül.

Azt sem lehet mondani, hogy e tudósok némelyike a „magyar nyomorúság” közepette nem mozoghatott európai színvonalon. Kosáry Domokos alaposan és részletesen felsorolja a külföldi tudós társaságok magyar tagjait, akik persze nemcsak afféle dísztagok voltak, hanem írtak is: mint Wespřemi István bio-bibliográfiájából látható, némelyek elég sokat; hogy azután például Bél Mátyás Notitiájáról hány külföldi ismeretést jelent meg, ma talán senki sem tudja pontosan. Voltak végül világhírességek. Közéjük tartozott a Kosárynál egyes megnyilatkozásai miatt kissé lekezelt Kalmár György, aki azonban nyelvhasonlításon kívül nyelvfilozófiával is foglalkozott, s ebben a témakörben meglehetősen feltűnést keltett, nemkülönben Kempenen Farkas, aki beszélőgépezet szerkesztése közben a hangképzés mechanizmusát fedezte fel.

A „hírünk a világban” rovat tehát a késő feudalizmus korában nem éppen negatív, egyesek ismereteinek korszerűsége egyenesen bámulatos, de még ez sem a teljes igazság; hozzátartozik, hogy a tudós tanárok és orvosok 1690 tájától hozzáálltak Magyarországon tudományos felfedezéséhez. A XVIII. század első évtizedeire esik a hazai borok, ásványvizek és nem egy természeti kincs felfedezése, amit a kutatók gyakorlati felhasználásra és kivitelre szántak, és e például felhozott eredmények mellett még sok más, ami pontosan benne van Kosáry Domokos könyvében, csak talán nem mindig a megfelelő helyen, összefüggésben és hangsúllyal, s a nemesség kissé baljós árnyéka alatt.

A XVIII. századi tudomány, legalábbis abban az esetben, ha irodalomtörténész saját szakmájának összefüggéseiben nézi, egyáltalán nem rossz, sőt örömdetes fellendülés állapotában levőnek mutatkozik. Lássuk most már magát a szorosabban vett irodalmat s ebben is eme értelmiség szerepét; egyelőre abban a kontextusban, amibe a XVIII. századi magyar művelődéstörténet szintézisében került. Részletekről, apró és jelentéktelen félreértésekről felesleges lenne beszélni; sokkal fontosabb ennél, hogy Kosáry Domokos, mint ex professo történész, az irodalomban azt

vizsgálja, „hogya mit képviselt egy adott kor szépirodalma mint a társadalmi valóság: osztályok, rétegek feltételeinek tükrözője, és egyben mint a társadalomban jelentkező igények kielégítője, sőt bizonyos fokig formálója is”. Ehhez csak annyit lehet fűzni, hogy az irodalomtörténészek valamivel bonyolultabbnak látják az irodalmat mint társadalmi jelenséget.

A másik minket érdeklő gondolat a nyelvújítás folyamatának elemzése. Öröm olvasni a standardizálás (egységesítés) mint cél kiemelését. Kár ugyan, hogy e sokat ígérő bevezetés után az analízist a nem egészen szerencsésen kijelölt kor-szakterhatár miatt félbe kell hagynia a szerzőnek, de az is fontos, amit 1790 előttről olvashatunk. Valószínű, hogy tévednének azok, akik az egész nyelvújítás valamiféle gyanússá tételét olvasnák ki Kosáry Domokos könyvéből. Ki vonhatja ugyanis kétségbe, hogy sok felettébb kétes értékű vagy éppen nem haladó ideológia burkában fellépő kezdeményezés mellett, annak ellenére, hogy az irodalom és tudomány magyarnyelvűségének „létrehozása . . . nem a tudatos polgári átalakulás elősegítésének szándékából következett”, a folyamat végeredménye az a nyelvi-kulturális állapot lett, amelyben legalább 150 éve élünk? Kosáry Domokos kétségtelenül szolgálatot tett azzal, hogy a XVIII. századi anyanyelvi törekvések egyes ideológiai elemeit felkutatta, és semmit sem bocsátva meg a nemesi önzésnek és öntelt nacionalizmusnak, azt is kimondja, hogy a magyarnyelvűség nem is a polgári átalakulás „tulajdonképpen folyamatának velejárója”. Persze hogy nem az, de elképzelhetetlen is nélküle. Hajnóczy, a „magyar jozefinista”, „a magyar hivatalos nyelv bevezetése mellett foglalt állást”; – ő, aki minden nyomtatott iratát latinul fogalmazta. – Olvassuk továbbá, hogy az „alsóbb nemesi szint szerzőit . . . rendszerint túlzó purizmus jellemezte”, a „felső szinten” viszont „az érthetőség és a korszerűsítés a lényeg”: ugyanakkor a népfelvilágosító irodalom sem dolgozhatott idegen szavakkal, mert nem értették volna, de sok újítással sem, mert azok éppúgy érthetetlenek maradnának, mint az idegen szavak. A probléma tehát korántsem egyszerű, de a XVIII. század nyelvi kérdései a nemesség két, különböző arányban rokon- vagy ellenszenves rétegének szembeállításával, a magyar és nem magyar nyelven író értelmiség szerepének tüzetes elemzése, az írástudatlan tömegek nyomása és a végeredményre kellő figyelembevétel nélkül nehezen dönthető el.

Az irodalomtörténészt az lepheti meg végül, hogy szaktudományának anyagát lényegében hármas tagolásban (próza, költészet, színművek) látja viszont. Manapság ilyen rendszerezésben nem szokás irodalomtörténetet írni, de talán megengedhető a művelődéstörténetben, s e megjegyzés nem is más, mint egy más tárgyalási módhoz hozzászokott ember reflexiója, és nem a mű lényegét érintő megjegyzés. Az első és lényeges kérdés ugyanis inkább annak eldöntése, hogy helyes-e egy kor művelődéstörténeti monográfiájában teljesen elhagyni az anyagi kultúra és az életforma leírását: lehet, hogy nem, mert az eszmék és a társadalmi valóság összefüggése világosabbá válnék általa.

A másik a barokk és a nemesség iránti elég nyílt antipátiáé, az osztály elég merev két részre osztásáé, valamint a „nép” kezeléséé, és ugyanakkor a polgárság és a belőle felnőtt értelmiség polgári voltának elnagyolásáé. Lehet ugyanis, hogy a barokk nem lenne oly „kevésbé vonzó”, ha a polgári vonulat nagyobb hangsúlyt kapna, ha a nemesi önszemlélet és a népről vallott, jó-részt még felkutatásra és részletezésére váró nézetek kellő terjedelemben tárgyalásra kerülnek, s meglehet, hogy ebben az esetben a könyv egésze az elmaradottság néhol kissé lehangoló tényei mellett a felemelkedés lelkesítőbb és valószínűleg a történeti valósághoz hűbb képet is adná.

Kosáry Domokos nálunk mindeddig páratlan színvonalú és gazdagságú művelődéstörténeti monográfiájának harmadik elénk vetett nagy kérdése a kutatásé: az összefüggéseket vizsgáló szerző nem egy, ma roppant fontosnak látszó témáról deríti ki, hogy egyetlen cikket sem írtak róla, s még több a régi téma, aminek hozzávetőlegesen sem jártunk a végére. A nyitott kérdéseket az éles szerzői kritika mellett és után nyilvánvalóan kutatással lehet majd megválaszolni, s Kosáry Domokos könyve nem egy vonatkozásban a buzdító szózat szerepét töltheti be. Azt nem lehet határozottan állítani, hogy egy későbbi művelődéstörténeti monográfia azonos vagy ennek megfelelő anyagot tartalmaz majd, mint a most kézben levő; azt sem, hogy korszakbeosztása hasonlóképpen történeti megfontolásokra épül: biztos azonban, hogy a kötet maradandó nyomot hagy a magyar tudományosság történetében, az irodalomtörténetírásban is.

Tarnai Andor